הנתיב המוביל מתלות לעצמאות כלכלית בקרב נשים נפגעות אלימות בן זוג: רקע תיאורטי, חסמים ועקרונות פעולה[1]

קרני קריגל[2] ועינת פלד[3]

המדיניות הציבורית מעודדת נשים מטופלות רווחה, בכללן נשים נפגעות אלימות בן זוג, לפתח עצמאות כלכלית. ואולם אלה האחרונות נתקלות בחסמים ייחודיים, המקשים עליהן להשתחרר מתלות כלכלית. סקירה ביקורתית של הספרות בתחום מעלה שלוש קטגוריות עיקריות של חסמים: התערבות אקטיבית אלימה ומכוונת של בן הזוג; נזקים בריאותיים בעקבות החשיפה לאלימות; חסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים. זאת ועוד, נראה שרקע של אלימות מגדרית, מעמד חברתי-כלכלי נמוך והשתייכות לקבוצה גזעית/אתנית מודרת מצטלבים עם השפעותיה הישירות והעקיפות של האלימות ומעצימים את הקושי של נשים אלה לפתח עצמאות כלכלית. על רקע חסמים אלה נסקרות במאמר תוכניות התערבות הפועלות לקידום עצמאותן הכלכלית של נשים נפגעות אלימות בן זוג, ומוצעים עקרונות להתערבות בתחום.

מלות מפתח: אלימות בן זוג, השלכות כלכליות, תעסוקה, עצמאות כלכלית

---

1 אנו מודות לעמותת **רוח נשית** על תמיכתה בכתיבת מאמר זה.
2 המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן.
3 בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל אביב.

ביטחון סוציאלי, אדר ב תשע"ו, מרץ 2016, מס' 99: 63-93
נשלח לפרסום ב-1.9.15, התקבל ב-8.2.16

רקע

בשנים האחרונות אנו עדים לתביעה הולכת ומתחזקת, המופנית לנשים נתמכות רווחה בישראל, בכללן נשים חד-הוריות ונפגעות אלימות, להגדיל את עצמאותן הכלכלית. תביעה זו היא חלק מיישום המדיניות הניאו-ליברלית של הממשלה, המקצצת בתשלומי העברות ברווחה ובה בעת מעודדת יציאה לעצמאות כלכלית דרך תוכניות העצמה כלכלית ויזמות עסקית לנשים (Kemp & Berkovitch, 2013). מגמה זו בולטת במיוחד בארצות הברית, שם היא מגובה בחקיקה פדרלית נוקשה ובפיתוח תוכניות מרווחה לעבודה. תוכניות אלה ספגו קיתונות של ביקורת על כך שהן מנציחות עוני ומצוקה כלכלית, בהפנותן נשים לעבודות מזדמנות בשכר נמוך וללא הטבות נלוות (Brandwein, 1999; Brush, 2011). יתר על כן, חוקרות ופעילות בתחום האלימות נגד נשים בארצות הברית טוענות, שנשים נפגעות אלימות בן זוג (ננא"ב), המהוות חלק נכבד מכלל הנשים נתמכות הרווחה, נתקלות בחסמים ייחודיים, המקשים עליהן להשתלב בעבודה ולפתח עצמאות כלכלית (Raphael, 1999; Raphael & Tolman, 1997). בהקשר זה ניסו גם הממשל הפדרלי וגם ארגונים פרטיים לפתח מענים ייחודיים לקבוצה זו (Hahn & Postmus, 2014; Postmus, Plummer, McMahon, & Zurlo, 2013; Sandres, Weaver, & Schnabel, 2007).

אלימות בן זוג כוללת איום באלימות פיסית או מינית או לחילופין מימושו, אלימות רגשית ומילולית, מעקבים ואלימות כלכלית (Hahn & Postmus, 2014). הדיון האקדמי והציבורי בישראל בהשלכותיה הכלכליות ההרסניות של אלימות זו נמצא בחיתוליו. אף שבעשורים האחרונים התפתח מאוד המחקר בישראל על אלימות גברים כלפי בנות זוגם, אין בנמצא ולו מחקר אחד, שבחן את מצבן הכלכלי והתעסוקתי. עם זאת נראה שהפעילות המקצועית של שירותי הרווחה וארגוני מגזר שלישי לקידום כלכלי של נשים נפגעות אלימות נמצאת במגמת עלייה. מאמר זה מבקש להבהיר את החסמים, העומדים בדרכן של ננא"ב לעצמאות כלכלית, כמו גם את האפשרויות, כדי לקדם את השיח ואת הפעולה המחקריים, הציבוריים והמקצועיים בתחום זה בישראל.

המאמר פותח בהגדרת המושגים המרכזיים בתחום וממשיך בהמשגת הגורמים היוצרים תלות כלכלית והחסמים המונעים השגת עצמאות כלכלית בקרב ננא"ב. בחלקו השלישי נסקרת ספרות, המצליבה בין בסיסי דיכוי ואי-שוויון על רקע אלימות מגדרית, מעמד חברתי-כלכלי ורקע גזעי/אתני, כדי לבסס את הטענה שחייהן של ננא"ב והאפשרות שיפתחו עצמאות כלכלית מעוצבים גם בהתאם להם. בחלקו האחרון של המאמר מוצגות התערבויות ייחודיות לפיתוח עצמאות כלכלית של ננא"ב בעולם ובארץ, ומוצעת מסגרת תיאורטית רחבה לעקרונות פעולה שיובילו לקידום עצמאות זו.

בעשור האחרון התרחב המחקר העוסק בהיבטים הכלכליים של אלימות גברים כלפי בנות זוגם (למשל Crawne et al., 2011; Sandres, 2015; Stylianou, Postmus, & McMahon, 2013), ובמסגרתו פותחו מושגים להבנת התופעה ולהמשגתה; והמרכזיים ביניהם הם תלות כלכלית, אלימות כלכלית, העצמה כלכלית ועצמאות כלכלית. חשוב להכיר את ההגדרות השונות שניתנו למושגים אלה, בטרם מתעמקים בסקירת הספרות המחקרית בתחום.

הגדרה שכיחה **לתלות כלכלית** בהקשר של ננא"ב היא הסתמכות האישה על בן הזוג שיתמוך בה כלכלית, כאשר הוא זה השולט באמצעות איום או אלימות על המשאבים הפיננסיים הזוגיים-המשפחתיים, בין אם הוא זה שמספק אותם ובין אם השתלט על המשאבים שהאישה מייצרת (Alvi & Selbee, 1997;Bornstein, 2006; Scott, London, & Myer, 2002).

אלימות כלכלית מוגדרת כטקטיקה שהגבר האלים נוקט כדי לשלוט על יכולת האישה להשיג ולשמר משאבים כלכליים; היא כוללת ניצול כלכלי, שליטה כלכלית, ניצול מיני בתמורה לכסף וחבלה בתעסוקת האישה (Adams, Sullivan, Bybee, & Greeson, 2008; Postmus, Plummer, McMahon, Murshid, & Kim, 2012; Sandres, 2015).

העצמה כלכלית היא תהליך שבו האישה מפנה ידע, כישורים ומוטיבציה להשגת שליטה, כוח ורווחה כלכליים ויש לה קול בהחלטות הכלכליות הנוגעות לחייה (Hahn & Postmus, 2014). העצמה כלכלית כוללת "חוללות עצמית כלכלית", המושגת בין היתר על ידי "השכלה כלכלית". **חוללות עצמית כלכלית** היא האמונה הפנימית של האישה ביכולתה להשיג משאבים, אפשרויות כלכליות וביטחון כלכלי (Postmus et al., 2013). **השכלה כלכלית** משמעותה ידע וכישורים להבחין באפשרויות כלכליות, לדון בכסף ובנושאים כלכליים, ללא (או למרות) תחושת אי נוחות, לדעת לתכנן כלכלית את העתיד ולתת מענה מושכל לאירועי חיים המשפיעים על החלטות כלכליות יומיומיות. (Postmus et al., 2013).

עצמאות כלכלית מוגדרת כהדגמת טווח רחב של כישורים, הנדרשים לניהול משימות כלכליות (Postmus et al., 2013). יש חוקרים המגדירים עצמאות כלכלית כיכולת להשיג תעסוקה לטווח ארוך שהשכר עבורה מאפשר יציאה מהעוני (Alfred, 2005). פיילס (Pyles, 2006) כוללת את שני ההיבטים וטוענת שעצמאות כלכלית עומדת על היסודות האלה: (1) אוטונומיה והגדרה עצמית; (2) ביטחון כלכלי ואחריות כלכלית; (3) רווחה עצמית ומשפחתית; (4) נכסים בסיסיים לקיום בקהילה. סקוט ועמיתיה (Scott et al., 2002) מבקרים את ההגדרה הרווחת במערכת הרווחה בארצות הברית, ולפיה עצמאות כלכלית היא הסתמכות על שכר עבודה עצמי של האישה או על זה של בעלה,

במקום הסתמכות על סיוע ציבורי. הגדרה זו מושתתת, לטענתם, על השקפה גברית בנוגע לדמות האזרח היצרני. ההגדרה החלופית שנתנו הנשים שהשתתפו במחקרם למושג "עצמאות כלכלית" היא היכולת לדאוג לעצמן בלי לסמוך על אף אחד או לבקש את רשותו, כלומר עצמאות גם מהרווחה וגם מהגבר (Scott, London, & Gross, 2007).

גורמים להיווצרות תלות כלכלית וחסמים להשגת עצמאות כלכלית בקרב ננא"ב

יש עדויות רבות לכך שתלות כלכלית בגבר מפרנס או בתשלומי רווחה שכיחה יחסית בקרב ננא"ב (Bornstein, 2006; Scott et al., 2002). לצד זאת, מחקרים עדכניים מלמדים ששילוב של חוללות עצמית כלכלית והשכלה כלכלית עשוי להוביל ננא"ב להעצמה כלכלית, העשויה אף להוביל בתורה לעצמאות כלכלית (Postmus et al., 2013; Hahn & Postmus, 2014). ועדיין בשל מערכת היחסים האלימה שהן נתונות בה, נראה שננא"ב נאלצות להתמודד עם חסמים ייחודים ומורכבים בדרכן להשגת עצמאות כלכלית. ניתן להמשיג לשלוש קטגוריות עיקריות את מגוון הגורמים הייחודיים, המתועדים בספרות, להיווצרותה של תלות כלכלית בקרב ננא"ב, ואת החסמים, המונעים מהן שחרור מהתלות והשגת עצמאות כלכלית: (1) התערבות אלימה ומכוונת של בן הזוג; (2) נזקים בריאותיים בעקבות החשיפה לאלימות; (3) חסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים.

התערבות אלימה ומכוונת של בן הזוג

בני זוג אלימים פועלים באלימות ובכוונת מכוון כדי למנוע מבנות זוגם התפתחות אישית ותעסוקתית ולהגדיל את תלותן הכלכלית בהם. הם עושים זאת במספר דרכים: חבלה מכוונת, שליטה כלכלית ובידוד משפחתי, חברתי וקהילתי.

חבלה מכוונת מיועדת לפגוע במאמצי האישה ובסיכוייה להשתלב בעבודה או בהכשרה לימודית-מקצועית, ולשבש את התפתחותה האישית ואת האפשרות להשיג עצמאות כלכלית. ננא"ב דיווחו, שאלימות בן זוגן כוונה להפריע להן בעבודתן ואף למנוע מהן לעבוד (Alexander, 2011), שהיא החמירה בעקבות יציאתן לעבודה (Brush, 2003) ושהיא היתה מכשול מרכזי בביצוע העבודה ובהתמדה בתעסוקה (Logan, Shannon, Cole, & Swanberg, 2007; Moe & Bell, 2004). סוונברג ולוגן (Swanberg & Logan, 2005) אף טענו, שיש לראות ב"טקטיקת הפרעה בעבודה"

תופעת אלימות ייחודית ומובחנת. ננא״ב דיווחו על טקטיקות שונות של חבלה מכוונת: כיבוי השעון המעורר של האישה כדי שתאחר לריאיון עבודה; הבכתה על ידי פגיעה במראהַ החיצוני באמצעות גזירת שיערה, כיבוי סיגריה על האף, שבירת שִׁניים ופגיעות ״נראות״ אחרות; העלמת בגדים חיוניים (מדי עבודה, מעיל בחורף, בגדי ריאיון) ומפתחות לרכב; הטרדה במקום העבודה (Raphael, 1996, 1999). אלימות זו משפיעה על היציבות התעסוקתית, על רמת השכר ועל אפשרויות הקידום של האישה, וכך מחבלת בהתפתחותה האישית והתעסוקתית גם בטווח הארוך (Logan et al., 2007). ההשפעה הכלכלית של אלימות בן הזוג על האישה עשויה להימשך עד שש שנים לאחר סיום הקשר הזוגי האלים (Adams, 2011; Crawne et al., 2011).

שליטה כלכלית של בן הזוג האלים מחבלת בהתפתחות כלכלית עצמאית של האישה הנפגעת, בהקשותה על רכישת בקיאות בנושאים פיננסיים ועל הגישה לכספים ולניהולם (Adams et al., 2008; Postmus et al., 2012). למשל: במחקר שכלל 120 ננא״ב, שעברו קורס השכלה פיננסית, נמצא שכמעט כולן (94%) חוו שליטה כלכלית של בן הזוג, שניבאה פגיעה בעצמאותן הכלכלית (Postmus et al., 2013). משתתפות במחקרן של פיילס ובנרג״י (Pyles & Banerjee, 2010) דיווחו על מגוון דרכים, ישירות ועקיפות, שבהן ניסו בני זוגן האלימים לשלוט בהן כלכלית: שליטה בכסף; יצירת חובות; דרישה מהאישה לבקש הלוואה; ניצול מיני בתמורה לכסף; סירוב הגבר לעבוד; אילוץ האישה לעבוד בכלכלה רשמית/לא רשמית או לבקש תמיכה כלכלית מאחרים. בראש (Brush, 2000) מצאה, שהסבר מרכזי לפרישתן של משתתפות תוכנית מרווחה לעבודה, שנועדה לקדם את עצמאותן הכלכלית, היה התנגדותו האקטיבית של בן זוגן האלים להשתתפותן.

בידוד משפחתי, חברתי וקהילתי של נשים גם הוא נשק שבני זוגן האלימים משתמשים בו נגד התפתחותן הכלכלית והתעסוקתית. הם מאלצים אותן לצמצם או לנתק את קשריהן החברתיים והמשפחתיים ומונעים מהן תמיכה חברתית וקהילתית (Brush, 2011). תמיכה זו חיונית מבחינת צמצום הלחץ הנובע מהאלימות ומבחינת האפשרות לסייע לנשים מועטות הכנסה לצמצם תלות ברווחה ולהתכוונן לעצמאות כלכלית (Staggs, Long, Mason, Krishnan, & Riger, 2007). גישה לרשתות חברתיות ולתמיכה קהילתית, מקצועית וחברתית, בשלבים הראשונים של חיפוש העבודה ופיתוח קריירה מקצועית, מסייעת ביציאה ממעגל האלימות (Collins, 2011; Chronister, Linville, & Kaag, 2008). היעדרה של גישה כזאת הוא אחד הקשיים המונעים התפתחות קריירה של ננא״ב (Kelly, Sharp, & Klein, 2014; Lindhorst, Oxford, & Gillmore, 2007).

נזקים בריאותיים בעקבות החשיפה לאלימות

בעוד הקשר בין אלימות בן זוג למצוקות פסיכולוגיות ובריאותיות לסוגיהן נחקר ומוכח באופן עקיב (למשל Dutton et al., 2006; Gobin, Iverson, Mitchell, Vaughn, & Resick, 2013; Perez & Johnson, 2008), אין מפנים די תשומת לב לשאלה, כיצד הנזקים הבריאותיים של האלימות משפיעים על השתלבותן התעסוקתית של הנשים הנפגעות ועל יכולתן להשיג עצמאות כלכלית. סקירה רחבה של בעיות בריאות נפשיות בקרב נשים עם היסטוריה של אלימות בן זוג מראה, שהסיכון שיסבלו מדיכאון, מנטייה להתאבדות, מהפרעה פוסט-טראומתית ומהתמכרויות גדול פי 3-5 בהשוואה לנשים שלא נחשפו לאלימות בן זוג (Dutton et al., 2006). ספציפית מצא המחקר שכיחות גבוהה של הפרעות פוסט-טראומטיות בקרב ננא"ב, כמו גם שתסמינים פוסט-טראומטיים מגבירים את הסיכון לקורבנות חוזרת של הנשים במהלך חייהן (Gobin, et al., 2013). עוד נמצא, שאלימות בני זוג גורמת לשלל בעיות בריאות (כגון בעיות קיבה ומעיים, הפרעות שינה, מחלות לב, מיגרנות) ומחלות כאב כרוניות, הנגרמות בגלל הנזק הנפשי והנמשכות עוד זמן רב לאחר שפסקה האלימות (Scott-Storey, 2011).

רוב המחקרים, שבדקו את הקשר בין השפעת האלימות על הבריאות לבין היבטים של תעסוקה ועצמאות כלכלית, התייחסו לתחום הנפשי, ואין התמונה המצטיירת מהם אחידה. למשל: שלושה מחקרים בדקו אם מצוקה פסיכולוגית משפיעה על הקשר בין אלימות לתעסוקה, והגיעו למסקנה שלא (Crawne et al., 2011; Lindhorst, Casey, & Meyers, 2010; Tolman & Wang, 2005). מחקרים אחרים, לעומתם, מצאו שככל שעלתה רמת הלחץ הפוסט-טראומטי שחוו ננא"ב, כך הן עבדו פחות שעות בשבוע (Meisel, Chandler, & Rienzi, 2003). עוד הם מצאו שאלימות פסיכולוגית של בני זוג פגעה בתחושת הערך העצמי של נשותיהם והעצימה תחושות של דיכאון, ואלה צמצמו את סיכוייהן להשתלב בעבודה ולהתפתח מבחינה מקצועית (Moe & Bell, 2004). זאת ועוד, אצל נשים בגיל בגרות, שדיווחו על אלימות רב-ממדית, נמצא קשר בין תסמינים נפשיים ופיסיים לבין בעיות בקצב העבודה, שביעות רצון נמוכה יותר מהעבודה ותחושת עייפות (Banyard, Potter, & Turner, 2011).

ההסבר העיקרי שניתן להשפעה השלילית של בעיות בריאות על התפתחות תעסוקתית ועצמאות כלכלית הוא שהפגיעה הנפשית גורעת מהאנרגיה הפסיכולוגית הנדרשת כדי להשיג עבודה, לשמר אותה ולהתקדם בשוק העבודה (Davise, 1999; DeRiviere, 2008). עם זאת, בראש (Brush, 2003) מצאה במחקרה, שננא"ב שחוו לחץ פוסט-טראומתי דיווחו, שאף שיציאתן לעבודה החמירה את האלימות כלפיהן, הרי שהעבודה הביאה להקלה מסוימת בתסמינים הפוסט-טראומתיים. מכאן הסיקה החוקרת שתעסוקה עשויה גם לשפר את בריאותן הנפשית של ננא"ב.

חסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים

ננא״ב רבות מתקשות למצוא מקלט בזמן מצוקה, להשיג דיור הולם ולהתמודד עם מערכות משפט ורווחה לא תומכות. התלות הכלכלית של נשים בבן זוגן האלים גוברת נוכח העדר הזדמנויות כלכליות לנשים ומדיניות רווחה שאינה תומכת דיה בביטחונן הכלכלי (Brush, 2011; Sanders & Schnabel, 2006; Sanders, Weaver, & Schnable, 2007). מספר מחקרים התייחסו לקשר שבין אוזלת היד של הגורמים המוסדיים, החברתיים והארגוניים לבין תלותן הכלכלית של ננא״ב. גורמים אלה אינם מספקים להן פתרונות קהילתיים נגישים לטיפול, סיוע ושיקום כלכלי ארוך טווח. אחד ההסברים לכך הוא נסיגתה של המדינה מחובתה ההיסטורית לדאוג לביטחונן האישי והכלכלי של נשים אלה, והפקרתן לכוחות השוק הפרטי והחברה האזרחית. כך המדינה ומוסדותיה משמרים גילויי אלימות אלה ומעלים את המחיר האישי והכלכלי שננא״ב נאלצות לשאת כדי להיחלץ מהם (שדמי, 2003; Scott et al., 2002).

אף שיש עדויות לכך שנשים רבות נפגעות אלימות בן זוג יפנו בעקבות אירוע אלים לקבל סיוע מהמוסדות הציבוריים השונים (Brandwein, 1999), מספר מחקרים עדכניים טוענים, שיכולתן של נשים אלה לקבל סיוע חומרי ממערכת הרווחה מוגבלת ביותר. אדאמס (Adams, 2011), למשל, עקבה במשך שבע שנים אחר 503 נשים נפגעות אלימות במדינת מישיגן, שפנו למחלקת הרווחה במחוז העירוני כדי לקבל סיוע. היא מצאה, שכאשר בשנת 1997 קיבלו כל הנשים הנחקרות סיוע מהרווחה, הרי בשנת 2003 88% מהן לא קיבלו סיוע; עקב כך, ככל הנראה, דיווחו 53% מהן על מצוקה כלכלית (ראו גם Adams, Greeson, Kennedy, & Tolman, 2013). נראה שגם כאשר מוצעת לננא״ב תמיכה ציבורית וחברתית במעבר לחיים עצמאיים מבחינה כלכלית, היא חלקית בלבד וקצרת טווח ברובה (Bell, 2003; Davise, 1999). פעמים רבות המענים המוצעים להן מחייבים אותן לעזוב את קהילתן ולעבור, בעיקר לצורך הגנה עליהן ועל ילדיהן, למקלט או למקום מסתור מרוחק. לעתים הן עוזבות בחיפזון, כאשר הן משאירות מאחוריהן את כל רכושן ומשאביהן הכלכליים (Davise, 1999). מעברים תכופים אלה מביאים ננא״ב לתחלופה של עבודות ולאי יציבות כלכלית, המקשות עליהן לרקום קשרים חברתיים, לקבל תמיכה מהקהילה ולהשתלב בעבודה בסביבה חדשה ולא מוכרת (Moe & Bell, 2004).

במחקר אחר, שהתחקה במשך שלוש שנים אחר התמודדויותיהן היומיומיות של נשים נפגעות אלימות באנגליה, ציינו המשתתפות את המשאבים הנדרשים מהן כדי ״להיאבק במערכת״, שעל פי רוב אינה תומכת בתהליך שיקום חייהן ואף מעכבת אותו (Kelly et al., 2014). החוקרות הסיקו שהמדיניות הנוהגת בתחומי הדיור, ההגנה על ילדים והליכי גירושין, כמו גם המשאבים המצומצמים המוקדשים לתחומים אלה, מהווים מחסום לשיקום חיי הנשים ולהתפתחותן האישית והמקצועית. מגמה דומה עולה ממחקרים

שנערכו בארצות הברית. שני מחקרים, שנערכו בקרב נשים ששהו במקלטים לנגא״ב, מצאו שבעיית הדיור המבנית בארצות הברית היא סיבה מרכזית להמשך תלותן הכלכלית של המשתתפות בבני זוגן האלימים (Brown, Trangsrud, & Linnemeyer, 2009; Websdale & Johnsonabh, 2007). נראה שפתרון דיור ראוי והולם לאחר פִּרֵדה מבן הזוג האלים הוא תנאי לשיקום אישי, משפחתי וכלכלי של נגא״ב, ובמקרים רבים עשוי למנוע את חזרתן הכפויה למגורים עמו (Brown et al., 2005; Websdale & Johnson, 2007). בשני מחקרים אחרים טענו החוקרות, שהפרטת שירותי הרווחה וצמצום הסיוע הציבורי, שבעקבותיהם הועברו נטל הטיפול בילדים ונושאי התחבורה, הדיור וההכשרה המקצועית ממערכת הרווחה לכוחות השוק ולאחריותן האישית של נגא״ב הנזקקות לסיוע, שיבשו את יכולתן לפתח עצמאות כלכלית והגבירו את תלותן הכלכלית בבן הזוג האלים (Brush, 2011; Scott et al., 2002).

הספרות בתחום מצביעה גם על חשיבות התמיכה הארגונית בנגא״ב במקומות עבודתן, לשם קידומן והגברת יציבותן התעסוקתית (Collins, 2011). נמצא שמעסיקים רבים בארצות הברית מפטרים נשים הנעדרות מהעבודה, גם אם היעדרות זו היא לצורך שהייה במקלט לנגא״ב או לצורך נוכחות בבתי משפט וסידורים בירוקרטיים הנוגעים למצבן (Moe & Bell, 2004). במחקרן טוענות סוונברג, אוג׳ה ומאק (Swanberg, Ojha, & Macke, 2012), שייתכן שהסיבה לכך היא תפיסות המנהלים, שאינם רואים באלימות עניין חברתי, הדורש התייחסות וטיפול ברמה הארגונית, אלא בעיה פרטית של הנפגעת, ולכן נמנעים מפיתוח מדיניות ארגונית פורמלית המעניקה לנפגעות סיוע ותמיכה.

לסיכום חלק זה יש לציין, שרוב המחקרים שנסקרו נערכו במדינות שונות ברחבי ארצות הברית, ומאפיינים את המבנה, את החברה ואת התרבות האמריקנית. עולה השאלה איך ניתן להחיל ממצאים אלה על ההקשר הישראלי, ובאופן ספציפי יותר, עד כמה שלושת החסמים – התערבות אלימה ומכוונת של בן הזוג, נזקים בריאותיים בעקבות החשיפה לאלימות וחסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים – עומדים גם בדרכן של נגא״ב בישראל לפיתוח עצמאות כלכלית. העדר מחקר בנושא בישראל מקשה לתת לשאלה מענה חד משמעי, אולם הפרטת שירותי הרווחה בישראל ונסיגת המדינה מאחריות חברתית, כפי שיוצג בהמשך, עשויות להעיד שממצאים אלה רלוונטיים גם למציאות הישראלית.

אלימות מגדרית, מעמד ואתניות כנדבכים בפיתוח תלות ועצמאות כלכליות בקרב ננא"ב

הספרות המחקרית, המתרכזת כאמור בארצות הברית, טוענת ששוליות רב-ממדית עקב הצטלבות של מספר בסיסי דיכוי ואי-שוויון עשויה להוות עוד חסם כבד משקל בדרכן של ננא"ב לעצמאות כלכלית (Bogard, 2007; Josephson, 2007; Richie, 2007). שכן חייהן של נשים נפגעות אלימות מעוצבים גם בידי חשיפתן לאלימות מגדרית במהלכם, בידי מעמדן החברתי-הכלכלי ובידי מוצאן הגזעי-האתני. מאפיינים אלה אף מעצבים בתורם את התפתחותן האישית והמקצועית, את מאפייני תעסוקתן ואת מידת עצמאותן הכלכלית.

אלימות מגדרית לאורך מסלול החיים

חוקרות פמיניסטיות טוענות, ששכיחותה הגבוהה של אלימות נגד ילדות, נערות ונשים, המהווה אמצעי שליטה שגברים מפעילים כדי לשמר את כוחם החברתי, משקפת אי-שוויון מגדרי מובנה בתרבות (Almeida & Lockard, 2007; Websdale & Johnson, 2007). אכן מחקרים רבים מעידים, שאלימות מגדרית מלווה ננא"ב רבות לאורך חייהן: נשים שנחשפו לאלימות בילדותן מועדות, יותר מנשים אחרות, להיפגע ממערכת יחסים אלימה עם בן זוגן בבגרות, ושיעורים גבוהים יותר של ננא"ב, לעומת נשים שאינן נפגעות אלימות בן זוג, מדווחות על רקע של אלימות בילדותן (Bensley, Eenwyk, & Simmons, 2003; Coid et al., 2001; Desai, Arias, Thompson, & Basile, 2002; Gobin et al., 2013; McKinney, Caetano, Ramisetty-Mikler, & Nelson, 2009). חוויות מצטברות אלה משפיעות על בריאותן הנפשית והפיסית, על שאיפותיהן ועל מסלול חייהן של הנשים הנפגעות, ועקב כך גם על ההיבטים הכלכליים והתעסוקתיים (Lindhorst et al., 2007; Scott-Storey, 2011).

החשיפה לאלימות בילדות, במשפחת המוצא, מחוללת נזקים פסיכולוגיים ארוכי טווח והפרעות פוסט-טראומטיות חמורות, החוברות להשפעות פוסט-טראומטיות של אלימות בן זוג בבגרות (Gobin et al., 2013; Perez & Johnson, 2008). נמצא שנזקים פסיכולוגיים אלה משבשים פיתוח התנהגות של חיפוש עזרה ושימוש יעיל במשאבים נגישים, החיוניים ליציאה ממעגל האלימות ולהתפתחות אישית ותעסוקתית (Perez & Johnson, 2008). מחקרים טוענים, שחשיפה לאלימות בילדות מנבאת אי-תעסוקה ומסוגלות תעסוקתית נמוכה של הנשים בעתיד (Lindhorst et al., 2007). עוד היא מנבאת נשירה מהתיכון, הגדלת התלות ברווחה והכנסה שנתית נמוכה של הנשים בבגרותן (Fergusson, McLeod, & Horwood, 2013). אכן נמצא שננא"ב שנחשפו לאלימות

בילדותן התאפיינו ברמות גבוהות יותר של אבטלה ושל ניידות במקום המגורים ובמעמד סוציו-אקונומי נמוך יותר מאשר ננא"ב שלא נחשפו לאלימות בילדותן (Coid et al., 2001). התנסות מוקדמת באלימות מגדרית עשויה אפוא ללוות ננא"ב לאורך חייהן ועלולה להקשות עליהן ברכישת השכלה מקצועית, בחיפוש עבודה ובהשגת יציבות תעסוקתית, ובכך להגביר את תלותן הכלכלית בבן הזוג האלים.

מעמד חברתי-כלכלי

אף שלאורך השנים לא ראו הכותבות הפמיניסטיות במעמד החברתי-הכלכלי גורם מרכזי באלימות כלפי נשים (Sokoloff & Pratt, 2007), הרי בשנים האחרונות הולך ומתפתח גוף ידע הקושר בין עוני לאלימות בן זוג (למשל Brush, 2004; Goodman, Smyth, Borges, & Singer, 2009; Josephson, 2007; Pyles, 2006). נראה שנשים ממשפחות בעלות הכנסה נמוכה, הגרות בשכונות מצוקה והמקבלות סיוע מהרווחה, מועדות יותר להיפגע מאלימות בן זוג (Bassuk, Dawson, & Huntington, 2006). למשל: מחקר מקיף בקרב 19,000 נשים במספר מדינות בארצות הברית מצא, שהסיכון של נשים בעלות הכנסה הנמוכה מ-25,000 דולר לשנה להיפגע מאלימות בן הזוג היה גבוה פי שניים מזה של נשים בעלות הכנסה גבוהה יותר (Goodman et al., 2009). מחקרים אחרים מצאו, שננא"ב המגיעות מרקע סוציו-אקונומי נמוך יותר סובלות יותר במהלך חייהן מאלימות במשפחה וחוות פחות תקופות של ביטחון פיסי וכלכלי (Browne & Bassuk, 1997; Weis, Fine, Proweller, Bertram, & Marusza, 2007). עוד נמצא שהן נוטות יותר לעבודה במשק בית, מתקשות יותר להשתלב בעבודה מתגמלת בזירה הציבורית, ולכן סיכוייהן לצמצם את תלותן הכלכלית בבן הזוג האלים נמוכים יותר (Weis et al., 2007). גם מחקר שנערך בישראל לבחינת התופעה מחזק טענה זו, ומדווח שננא"ב בישראל מגיעות על פי רוב ממשפחות המצויות בקשיים כלכליים וחיות בעוני, שבני זוגן נוטים יותר להיות מובטלים ושהן פחות מועסקות מחוץ לבית (Eisikovits, Winstok, & Fishman, 2004). גורמים מבניים-מעמדיים אלה עשויים להסביר גם את אלימות הגברים עצמם. שכן עוני מבני ואבטלה, ותחושות הבושה והאין-אונים המתלוות אליהם, מוזכרים בספרות כחלק מהגורמים המקדמים אלימות בכלל, ואלימות של גברים נגד בנות זוגן בפרט (ראו למשל, Hearn, 2013; Ray, 2014).

האי-שוויון המגדרי-המעמדי, הרווח כיום בשוק העבודה הקפיטליסטי (Acker, 2006), מקשה אף הוא על ננא"ב המגיעות ממעמד סוציו אקונומי נמוך להתקדם לעצמאות כלכלית. קושי זה מתעצם כשנשים אלה הן אימהות, המתמודדות גם עם שגרת הטיפול בילדיהן, על ההוצאות הכרוכות בה. אכן הוכח שאימהות על כל הכרוך בה היא אחד הגורמים המרכזיים המקשים על נשים מטופלות רווחה להתקדם לעצמאות כלכלית

(Cheng, 2003, 2010). התמוטטות מדינת הרווחה המערבית, הבאה לידי ביטוי בקיצוץ גורף של תקציבי רווחה, בנסיגה מהאחריות לטיפול בילד, בצמצום תוכניות חברתיות, באובדן שכר הוגן למשרות ובכלכלה הפוגעת במיוחד במעמד העובדות (Benjamin, 2011; Skevik, 2005), פוגעת ביתר שאת בנשים, הזקוקות לתמיכה זו, ובייחוד באלה המגיעות ממעמד כלכלי-חברתי נמוך (Weis et al., 2007). גם אם הצליחו להשתלב בתעסוקה, גדולים הסיכויים שתלותן הכלכלית תונצח עקב שכר נמוך ולא מתגמל. מחקרים רבים מדווחים, שנשים רבות שהשתלבו בשוק העבודה מרוויחות מעט יחסית, עובדות במשרה חלקית שלא מרצון, וכך מחריפה מצוקתן הכלכלית (Brush, 2004; Meisel et al., 2003; Moe & Bell, 2004; Staggs & Riger, 2005; Tolman & Wang, 2005). נראה שרקע חברתי-כלכלי נמוך במשפחת המוצא ובהמשך בחייה הבוגרים של האישה מגדיל את סיכוייה ליפול למלכודת הכפולה של אלימות ועוני (Brush, 2004), ומקטין את סיכוייה לפתח עצמאות כלכלית.

מוצא גזעי-אתני

לאורך השנים גוברת ההכרה בתפקיד שממלא המוצא הגזעי-האתני בשכיחות החשיפה של נשים לאלימות בן זוג (Richie, 2007). חוקרות בתחום מתייחסות להשפעת המוצא על שכיחות האלימות, על מאפייניה ועל עוצמתה (Hampton, Carrillo, & Kim, 2007), על הקשיים המבניים והמוסדיים להיחלץ ממנה (Coker, 2007) ועל הסטריאוטיפ החברתי המשויך אליה (Weis et al., 2007). באופן ספציפי יותר נמצא שבקרב הנשים החד-הוריות נשים "צבעוניות" נוטות יותר מנשים לבנות לסבול מאלימות בן זוג, מעוני וממחסור ברשתות הגנה וביטחון (Browne & Bassuk, 1997) ושסיכוייהן לפתח דרכי מילוט מאלימות בן זוג ולהשיג ביטחון נמוכים יותר (Richie, 1996).

אחת הסיבות האפשריות לכך היא אפליה מוסדית-גזעית במערכות המשפט והרווחה בארצות הברית (Bogard, 2007; Brush, 2011). אפליה זו מופנית בעיקר לנשים אפרו-אמריקניות, הנתקלות בדרכן לפיתוח עצמאות כלכלית בתפיסות מפלות של מעסיקים (Danziger et al., 2000). גם בהקשר הישראלי נשמעים טיעונים דומים בנוגע לנשים, המודרות מבחינה חברתית, פוליטית ומוסדית בשל מוצאן הגזעי-האתני. שלהוב-קבורקיאן (2009) הראתה במחקרה כיצד אפליה מוסדית, הבאה לידי ביטוי במוסדות ההשכלה, בשוק העבודה, במשטרה ובבתי המשפט, מעצימה את דיכוין של נשים פלסטיניות נפגעות אלימות בישראל, ואף מגבילה בשל כך את צמיחתן הכלכלית. גם המחקר המתמקד בנשים ממוצא אתיופי מדגיש, מעבר להסברים של תרבות והגירה, את היחס הפטרנליסטי והגזעני שמפגינה כלפיהן החברה הישראלית ואת האלימות המוסדית, המקשים על פנייתן לקבלת סיוע ובכך מעצימים את תלותן (ראו למשל קסן וקידר, 2006;

שוהם, 2012; Ben-Porat, 2010). גורמים אלה מהווים למעשה עוד חסם כבד משקל המקשה על ננא"ב לפלס את דרכן לעצמאות אישית וכלכלית.

לסיכום, לאור סקירת המחקרים נראה שרקע של אלימות מגדרית במהלך החיים, מעמד חברתי-כלכלי נמוך והשתייכות לקבוצה גזעית-אתנית מודרת מצטלבים עם השפעותיה הישירות והעקיפות של האלימות, ומגבירים את הקושי של ננא"ב לרכוש השכלה מקצועית, למצוא ולשמר תעסוקה הולמת, לצמצם את תלותן הכלכלית ולהשיג עצמאות כלכלית דרך שכר עבודה. אין להתעלם אפוא מעדויות מחקריות באשר להתפתחות אישית וכלכלית של ננא"ב, הנמצאות בצמתים של הצטלבות מצבי שוליות חברתיים (Thomas & Hall, 2008; Websdale & Johnson, 2007). מכאן גם חשוב לנסות ולהבין כיצד ניתן לסייע לננא"ב לפתח נתיב של עצמאות כלכלית, בהתחשב במארג החסמים העומדים לפניהן.

התערבויות לקידום עצמאות כלכלית של ננא"ב

חלקו האחרון של מאמר זה סוקר התערבויות לקידום עצמאות כלכלית של ננא"ב, ובוחן אם לאור ההמשגה התיאורטית של החסמים, כפי שתוארה לעיל, הן נותנות מענה הולם לצורכיהן הייחודיים. מלבד זאת מתואר המצב בישראל מבחינה מוסדית וציבורית ומוצעת מסגרת תיאורטית מקיפה של עקרונות פעולה להתערבות בתחום.

כאמור, פותחו רוב התוכניות לקידום העצמאות הכלכלית של נשים כחלק ממדיניות רווחה ניאו-ליברלית (בארצות הברית ובעקבותיה במדינות אחרות כמו בריטניה וישראל), הקוראת לנשים חד-הוריות עניות, המטופלות ברווחה, להגדיל את אחריותן האישית לפרנסת ילדיהן על ידי תעסוקה בשכר. תפיסה זו, המצמצמת את מחויבות המדינה לרווחת הפרט, הביאה לרפורמת רווחה, שהתבטאה בצמצום סיוע כספי לנשים חד-הוריות עניות, לרבות ננא"ב, ובעידודן לצאת לעבודה (Brandwein, 1999). פעילות של ארגוני סנגור פמיניסטיים הביאה מקבלי החלטות בארצות הברית להכרה בצרכים הייחודים של ננא"ב, הנדרשות לפלס את דרכן לעצמאות כלכלית, ולפיתוח תוכנית התערבות פדרלית ייחודית להן (Brush, 2003; Raphael, 1999). התוכנית Family Violence Option היא חלק מחוק פדרלי (PRWOR), המתנה קבלת תשלומי רווחה בהגבלת זמן, בדרישה לעבודה ועוד בתנאים אחרים. תוכנית זו מקלה באופן זמני על נשים נפגעות אלימות מול התנאים הנוקשים של החוק, אבל לא כל המדינות אימצו אותה כלשונה (לסקירה ראו Brandwein, 1999; Brush, 2011). יתר על כן, יש שטענו שהתוכנית מעניקה הקלות מעטות בלבד בנוגע לדרישה לצאת לעבודה, מתמקדת בפתרונות מידיים וחלקיים ולא

מציעה לנגא"ב מענה מספק וארוך טווח (Bell, 2003; Hahn & Postmus, 2014; Pyles, 2006).

על רקע זה פיתחו עמותות, ארגוני נשים, מוסדות סיוע ומקלטים יוזמות להגברת תעסוקה ועצמאות כלכלית של נשים, המהוות כיום את עיקר ההתערבות בתחום. רוב התוכניות פונות לנשים נתמכות רווחה בכלל (לסקירות בנושא ראו Corcoran, Danziger, Kalil, & Seefeldt, 2000; Hahn & Postmus, 2014). מיעוטן פותחו למען נגא"ב, ורק על שתי תוכניות ייעודיות, שהופעלו במקלטים בארצות הברית, פורסמו מחקרי הערכה אקדמיים. לא נמצא תיעוד מחקרי לתוכניות התערבות ייחודיות כגון אלה במדינות אחרות בעולם.

תוכניות ייחודיות לקידום עצמאות כלכלית של נגא"ב בארצות הברית

התוכנית **מתקדמים דרך ניהול פיננסי** (Moving Ahead Through Financial Management) מורכבת מחמש יחידות תוכן מרכזיות, ותכליתה לחולל שינוי ושיפור בהתנהגות הכלכלית של נגא"ב ולספק להן כלים תומכים להגברת עצמאותן הכלכלית (Postmus et al., 2012). התוכנית הופעלה ב-15 מקלטים לנגא"ב ברחבי ארצות הברית וכללה את הנושאים האלה: לימוד יסודות פיננסיים, בניית בסיס כלכלי, הבנת אלימות כלכלית ויחסי כוח, יצירת תנאים ארוכי טווח להצלחה כלכלית ורכישת אסטרטגיות כלכליות. מחקר שהתחקה אחר 120 בוגרות התוכנית, כשנה לאחר סיומה, מצא עלייה משמעותית בהשכלה הכלכלית, בהעצמה הכלכלית ובעצמאות הכלכלית של המשתתפות (Postmus et al., 2012). באופן ספציפי יותר נמצא ש-88% מהנשים זיהו דיכוי ואלימות כלכלית, 88% ניסחו מטרות כלכליות אישיות, 76% בנו לראשונה תקציב, 71% החלו לשלם ולסגור חובות, 64% היו מסוגלות לבחון את היסטוריית האשראי שלהן, ו-22% פתחו חשבון חיסכון לפנסיה (Hahn & Postmus, 2014).

עיון בספר ההדרכה של התוכנית מעלה,[4] שהיא נותנת מענה בכל הנוגע לזיהוים ולחשיפתם של הסימנים לאלימות כלכלית במערכת יחסים ולדרכי ההתגוננות מפניה. לדוגמה: התוכנית מדריכה את הנשים המשתתפות איך לתכנן מבחינה כלכלית את צעדי הפרֵדה-הגירושין, איך להשיג גישה למשאבים כלכליים, איך לפתוח חשבון בנק נפרד ולהעביר אליו כסף וחסכונות, תוך הגנה מפני צעדיו הכלכליים העתידיים של בן הזוג האלים. התוכנית גם נותנת מענה חלקי בנוגע להתנהלות המשתתפות מול המערכת המוסדית, כדי להקל עליהן את ההתמודדות עמה. למשל: מדריכים אותן איך להשתמש בצו הגנה כדי להגביר את ביטחונן הפיננסי, אילו צעדים עליהן לנקוט כדי לצמצם את פגיעת בן הזוג בשוק העבודה ובמקום העבודה, מה הם ההליכים המשפטיים לקראת הגירושין, איך מגיעים למקורות מימון ממשלתיים ופרטיים לצורך רכישת השכלה ועוד.

4 ראו: http://www.clicktoempower.org/newsroom/moving-ahead-curriculum

ניתוח עקרונות הפעולה של תוכנית זו, על רקע החסמים שהוצגו לעיל (ראו לוח 1), מראה שהמענה העיקרי ניתן לחסמים הנובעים מהתנהגותו האלימה של בן הזוג. יש בה גם התייחסות לחסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים, אבל היא חלקית ולא ממצה. ואולם אין בתוכנית התייחסות נפרדת לחסמים על רקע נזק בריאותי (נפשי ופיסי) ועל רקע האלימות המגדרית במהלך החיים. נקודת המוצא שלה, ככל הנראה, היא שטיפול רגשי, העונה על רוב חסמים אלה, מסופק לנא"ב בעת שהותן במקלט. יותר מהכול בולטת בהיעדרה התייחסות לחסמים הנובעים ממעמד חברתי-כלכלי וממוצא גזעי-אתני. אי ההתאמה בין התוכנית לנסיבות האישיות של הנשים המשתתפות בה מבחינת חסמים אלה אף מצוינת בדוח הערכה פנימי של התוכנית שבו מצוטטים מנחיה בפועל; אלה ציינו בדאגה שלעתים נראה שהנשים נשארות מאחור במסע לעצמאות כלכלית.[5]

לוח 4

מענים לחסמים הייחודיים העומדים לפני ננא"ב

בתוכניות לפיתוח העצמה כלכלית

חסמים / התוכנית	מתקדמים דרך ניהול פיננסי	מימוש תוכנית הפעולה הכלכלית שלך
אלימות מכוונת של בן הזוג	יש מענה מקיף	יש מענה
נזקים בריאותיים	חסר מענה	חסר מענה
חסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים	יש מענה	יש מענה חלקי
אלימות מגדרית לאורך מסלול החיים	חסר מענה	חסר מענה
מעמד חברתי-כלכלי	חסר מענה	יש מענה חלקי
מוצא גזעי/אתני	חסר מענה	חסר מענה

תוכנית אחרת, שפותחה כחלק מסדנאות שהוצעו לנשים בארבעה מקלטים לנא"ב במדינת מיזורי, מיועדת לרכישת השכלה כלכלית רחבה (Sandres et al., 2007). התוכנית **מימוש תוכנית הפעולה הכלכלית שלך** (Realizing Your Economic Action Plan) מעבירה ידע בנושאים האלה: כסף וכוח; בניית תוכנית כלכלית להתמודדות עם יוקר המחיה; בניית אשראי תקין; לימוד התנהלות מול הבנק ואפיקי השקעה; דיכוי ואלימות כלכלית. מחקר ההערכה, שבחן את יעילות התוכנית, כלל 32 משתתפות וקבוצת ביקורת של 35 נשים ששהו במקלט, אך לא השתתפו בה. המחקר מצא, שהחוללות הכלכלית העצמית של משתתפות התוכנית היתה גבוהה במובהק מזו של הנשים בקבוצת

5 ראו: http://socialwork.rutgers.edu/Libraries/VAWC/allstate_executive_summary_1.sflb.ashx

הביקורת (Sandres et al., 2007). עיון בספר ההדרכה של תוכנית זו מעלה,[6] שהיא פונה לנשים מעוטות הכנסה, מדריכה אותן בצעדיהן הכלכליים הראשונים ומספקת עם סיומה ליווי אישי, לצורך מעקב אחר מימושה. מעבר לכך היא מנגישה למשתתפות מידע על סיוע בטיפול בילדים, במימון מגורים ובהלוואות.

כפי שניתן לראות בלוח 1 לעיל, ניתוח תוכנית זו על רקע החסמים הניצבים לפני ננא״ב מעלה שהעזרה המוגשת באמצעותה למשתתפות מצומצמת יחסית. בעוד היא לוקחת בחשבון חסמים הנובעים מאלימות כלכלית, המשולבת עם מצב חברתי-כלכלי, ומנסה להקל על המשתתפות את המפגש מול המערכת המוסדית, אין היא נותנת מענה לחסמים משמעותיים אחרים (הנובעים מנזקים בריאותיים, מאלימות מגדרית, ממוצא גזעי-אתני).

לסיכום, ייחודן של שתי תוכנית אלה הוא המיקוד בפיתוח העצמה כלכלית של ננא״ב מתוך הכרה בחסמים הכלכליים הייחודיים שהן נתקלות בהם. לצד חלוציותן ותרומתן יש לציין שתוכניות אלה נבנו כדי לפתח העצמה כלכלית, המהווה שלב חיוני, אך לא מספיק, בדרך לפיתוח עצמאות כלכלית. זאת ועוד, על פי רוב אין הן מתייחסות לשונות הרווחת אצל ננא״ב, בהיבטים של אלימות מגדרית קודמת, מוצא גזעי-אתני ורקע מעמדי, ולשאלה אם ננא״ב, המגיעות מרקעים שונים, זקוקות למענים מגוונים בדרכן להשגת עצמאות כלכלית (Bogard, 2007). זאת ואף זאת, יש חוקרות הטוענות, שהמיקוד בהעצמתה של האישה בתוכניות מעין אלה הוא חלק מ״פולקלור העצמת הקורבן״, הרווח בתרבות האמריקנית (Berns, 2009), והוא עלול להסיט את הדיון מאחריותם של המוסדות החברתיים והציבוריים לספק טיפול ושיקום ולהפיל אחריות זו על הנפגעת. בה בעת המחקר תומך גם בטענה שתוכניות ייחודיות להעצמה של ננא״ב מצמצמות קורבנות חוזרת ביחסים זוגיים, ובכך מקדמות את הנשים המשתתפות בהן לעצמאות ולשיקום חייהן האישיים (Websdale & Johnson, 2007).

התערבויות לקידום עצמאות כלכלית של ננא״ב בישראל

במחקר היחיד שנערך עד כה בישראל על היקף תופעת אלימות בני זוג, וכלל 2,544 משקי בית, נמצא, ש-13% מהנשים חשופות לאלימות פיסית וש-20.8% מהנשים נתונות לאלימות מילולית ולהשפלות (Eisikovits et al., 2004). בשל דיווח חסר (שוהם, 2012) ובשל התפיסה הרווחת בחברה הישראלית, שאלימות ביחסים זוגיים היא עניין פרטי (Eisikovits et al., 2004), ניתן להניח שהיקפי התופעה רחבים אף יותר. עם זאת נראה שבשנים האחרונות גברה המודעות החברתית והמוסדית בישראל לאלימות גברים כלפי

6 ראו: http://www.row-stl.org/reap-curriculum-2

בנות זוגם. מודעות זו מתבטאת בעלייה בדיווח על מקרי אלימות במשפחה, בגידול במתן המענים הטיפוליים ובתקציבים הממשלתיים המופנים להתמודדות עם התופעה ובהעמקת השותפויות הבין משרדיות והבין ארגוניות שתכליתן לסייע לנגא"ב. כך, למשל, בשנת 2014 הגישו נשים למשטרה 14,000 תלונות ויותר על אלימות נגדן (לעומת כ-12,000 בשנת 2013); למעלה מ-7,500 נשים, המתגוררות בקהילה, החלו טיפול באחד מ-90 המרכזים למניעת אלימות הפזורים ברחבי הארץ; 755 נשים שהו במהלך שנה זו באחד מ-14 המקלטים לנשים מוכות ועוד (לפירוט מלא ראו **דוח סקירת השירותים החברתיים לשנת 2014**[7]).

יתר על כן, נראה שבשנים האחרונות גברה בישראל המודעות לצורך בקידום עצמאות כלכלית של נגא"ב ובהתערבות בתחום. כחלק מתהליך זה נוסדה בשנת 2009 עמותת **רוח נשית**.[8] העמותה פיתחה מגוון התערבויות, שתכליתן לסייע לנשים אלה: ליווי אישי ומקצועי להשגת היעדים הכלכליים; ייעוץ משפטי ראשוני; סדנאות תעסוקה ויזמות עסקית; מלגות לימודים; תמיכה בחיפוש עבודה; מתן מענה ייחודי לנפגעות אלימות מינית בילדות. יתרה מזאת, העמותה משתפת פעולה עם עמותות ועם חברות כנסת, כדי לשפר את השירות הניתן לנשים נפגעות אלימות במשרדי ממשלה ובמוסדות פיננסיים וכדי להביא לחקיקה שתסיר חסמים ותתמוך בקידום כלכלי של נגא"ב.

עיון בדוחות המשרד לשירותים חברתיים מלמד, שגם במערכת הרווחה בישראל התרחב בשנים האחרונות העיסוק בסוגיית העצמאות הכלכלית של נגא"ב, והיא מפעילה כיום מספר תוכניות לקידום תעסוקתי של נשים אלה. בשני מרכזים למניעת אלימות (נתניה וירושלים) פועלת זו השנה השלישית, בשיתוף עם המוסד לביטוח לאומי, תוכנית **הדרך להצלחה**, שמטרתה שיקום תעסוקתי של נגא"ב. במרכז למניעת אלימות באשדוד החלה השנה תוכנית חלוץ לקהל היעד הייחודי של נגא"ב על פי מודל **מתעסוקה לרווחה** של משרד הרווחה.[9] זאת ועוד, בשנתיים האחרונות מתנהלות תוכניות תעסוקה גם בשישה מהמקלטים לנגא"ב. מפעילות אותן עמותות מהמגזר השלישי שיזמו אותן וגם אחראיות על תוכניהן ועל העברתן. מהלכים אלה עשויים להעיד, שבשנים האחרונות המדינה פועלת יותר מאשר בעבר לטיפול בנושא, תוך העמקת שיתופי הפעולה עם ארגונים ועמותות החורתים על דגלם סיוע וקידום של נגא"ב לעבר עצמאות כלכלית (ראו גם **דוח אלימות כלפי נשים ריכוז נתונים לשנת 2015**[10]).

---

7 ראו:
http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/SocialServicesReview/Pages/ReviewOfSocialServicesIn2014.aspx

8 ראו: http://www.ruach-nashit.org.il/

9 תוכנית החלוץ מופעלת בידי עמותת בעצמי (http://www.be-atzmi.org.il/programs_in.asp).

10 ראו: https://www.knesset.gov.il/mmm/data/pdf/m03643.pdf

אף על פי כן, עיון זה גם מלמד, שרוב ההתערבויות בישראל, בדומה לארצות הברית, הן מקומיות, נקודתיות, על פי רוב פרי יוזמה ומימון של עמותות פרטיות, ואינן חלק ממערך מוסדי רחב ומתוכנן.[11] יתרה מזאת, בניגוד למדיניות המוסדית והציבורית בישראל, המאמצת את מודל **הבוגר המפרנס** (Adult Worker), האומר שבדומה לגברים, גם על הנשים, ובכללן ננא"ב, להיות אקטיביות בשוק העבודה ולפתח עצמאות כלכלית, כבסיס מרכזי לתרומתן האזרחית (Lewis, 2002), היקף התוכניות מצומצם ולא נותן מענה לחלק נרחב מאוכלוסיית הננא"ב בישראל. בדומה למצב המתועד בארצות הברית, גם בישראל נכנסו לוואקום הזה עמותות המגזר השלישי, הפועלות לקדם את עצמאותן הכלכלית של ננא"ב, תוך מתן מענה לחסמים הייחודיים המונעים זאת מהן.

תוכניות ההתערבות, הנעשות כחלק משיתוף פעולה בין המדינה לעמותות היוזמות והמקדמות סדר יום זה, חשובות ומהוות צעד ראשוני בפילוס דרכן של ננא"ב לעצמאות כלכלית. יחד עם זאת, בחינה פמיניסטית ביקורתית שלהן (למשל קמיר, 2002; שדמי, 2003) מעלה שההתערבות העיקרית מופנית לטיפול פרטני, המתמקד בתיקון או בשיפור דרכי ההתנהגות של נפגעת האלימות, וחסרה את המרכיב הנדרש ביותר – שינוי המערכות החברתיות, המשפטיות, הפוליטיות והמוסדיות, המנציחות בפעולותיהן את האלימות שגברים מפנים נגד בנות זוגם. לאור האמור לעיל, בולט הצורך לעצב מסגרת תיאורטית רחבה להתערבות בתחום, המכירה במארג החסמים שהוצגו ונותנת להם מענה. צעד זה עשוי להיות עוד שלב חשוב בדרך לבניית עקרונות פעולה מקיפים שיובילו לשחרור החסמים ולקידום ננא"ב בנתיב המוביל לעצמאות כלכלית.

עקרונות פעולה לפיתוח עצמאות כלכלית של ננא"ב: מסגרת מושגית

נשים עם היסטוריה של אלימות, הסובלות מטראומה, יכולות לפתח נתיב חיים משגשג באמצעות התערבות רב-ממדית (Thomas & Hall, 2008). מהסקירה הביקורתית של הספרות בתחום, ובייחוד מהבנת תשלובת החסמים המקשים על ננא"ב לפתח עצמאות כלכלית, ניתן לגזור מספר עקרונות פעולה, המוצעים כמסגרת מושגית לפיתוח התערבות. העקרונות מתייחסים לארבעה מישורים מרכזיים: החומרי-הכלכלי, המבני-החברתי, הרגשי וההשכלתי-התעסוקתי. תוכנית רחבה, שתתבסס על עקרונות אלה, תיתן מענה לחסמים שהוצגו ותקדם ננא"ב בנתיבי ההתפתחות האישית, התעסוקתית והכלכלית.

11 כראיה לכך אין בנמצא דוח רשמי, המפרט את הנושאים ואת התכנים השוטפים של התוכניות השונות.

המישור החומרי-הכלכלי

תנאי מרכזי להשגת עצמאות כלכלית של ננא"ב הוא יציאתן ממערכת היחסים האלימה. ננא"ב רבות מתקשות לצאת ממערכת היחסים האלימה בשל תלותן הכלכלית בבן הזוג וחששן ממצוקת דיור, להן ולילדיהן, מעין מעגל קסמים אכזרי (Sandres & Schnable, 2006). לעתים, גם לאחר שעזבו את בן הזוג האלים, ננא"ב מעדיפות לחזור לסכנה המוכרת של אלימות בן הזוג על פני התמודדות עם הסכנה הלא מוכרת של חסרות בית (Brown et al., 2005; Davise, 1999). על כן נראה שהשלב הראשון בדרך לפיתוח עצמאות כלכלית של ננא"ב הוא סיוע חומרי, שיאפשר לאישה ולילדיה דיור הולם ותנאי קיום הכרחיים. יש גם עדויות מחקריות לכך שסיוע חומרי בשלב זה מקל על האישה לעזוב את מערכת היחסים האלימה ולא לחזור לבית האלים לאחר צאתה מהמקלט (Websdale & Johnson, 2007).

על התערבות בתחום להכיר בקשיים הכלכליים הייחודיים שחוות ננא"ב, להדגישם ולהציע להם פתרונות מעשיים (Postmus et al., 2013). אלה הפתרונות הנדרשים: (א) רכישת השכלה כלכלית, הכוללת מיומנויות בסיסיות (כגון פתיחת חשבון בנק וניהולו, בניית תקציב משפחתי, הבנת תלוש משכורת ועוד) ומיומנויות מורכבות יותר (כגון התמודדות עם חובות, חיסכון פנסיוני, הבנת תוכנית אשראי, השגת משאבים כלכליים ועוד) (Hahn & Postnus, 2014; Sandres et al., 2007); (ב) סיוע כספי בדיור, בתחבורה ובצורכי קיום בסיסיים בשלבים הראשונים של היציאה ממערכת היחסים האלימה ולאורך תקופת ההכשרה המקצועית וההשתלבות הראשונית בשוק התעסוקה (Brandwein, 1999; Brush, 2011); (ג) פעילות לקידום שינוי בתקנות, בנהלים ובחוקים, המהווים חסמים לקבלת סיוע כספי הולם ממוסדות המדינה ולחיסכון כלכלי בטווח הארוך (למשל ריביות ועמלות בנקים, דמי מזונות, הוצאה לפועל, חיסכון פנסיוני).

המישור המבני-החברתי

כפי שעולה באופן ברור מהספרות, היבטים מבניים-חברתיים עשויים לקדם ננא"ב בדרכן לעצמאות כלכלית או, לחילופין, לחסום אותן. נראה שהתייחסות לאלימות כלפי נשים כבעיה אישית או משפחתית, תוך התעלמות מתרומתם של מבנים חברתיים (כגון דיכוי מגדרי, מעמדי וגזעי) לקיומה ולשימורה, תוביל לפתרון מוגבל (Almeida & Lockard, 2007; Websdale & Johnson, 2007). לאור זאת מוצעים להלן עקרונות פעולה המכוונים לשינויים במישור המבני-החברתי: (א) העלאת המודעות הן של נפגעות האלימות עצמן, לרבות אלה מהקבוצות המודרות, והן של גורמי רווחה וטיפול, מוסדות השכלה גבוהה, מוסדות הכשרה מקצועית, מוסדות פיננסיים ומעסיקים לאלימות הכלכלית ולחסמים הייחודיים, האישיים והמבניים, שהן נתקלות בהם בדרכן לעצמאות

כלכלית; (ב) התאמת התוכניות למאפייני תרבות ייחודיים של נשים מקבוצות מודרות באוכלוסייה, מבחינת שפה, מנהגים, אופי קולקטיביסטי, לאום ועוד (ראו למשל Haj-Yahia & Sadan, 2008; Shalhoub-Kevorkian, 1999); (ג) מתן סיוע משפטי תומך וליווי לנשים בהתמודדותן עם הקשיים שמערימה המערכת הבירוקרטית והמשפטית הסבוכה, לשם מימוש ומיצוי זכויותיהן הכלכליות (Kelly et al., 2014); (ד) יצירת שותפויות בין-מגזריות ושילוב גורמים קהילתיים, ובהם גורמי רווחה, מוסדות השכלה גבוהה, הכשרה מקצועית ותעסוקה, כחלק אינטגרלי מתוכנית ההתערבות (Pyles, 2006; Websdale & Johnson, 2007); (ה) קידום חוקים ומדיניות, המשפרים את הנגישות למשאבים חומריים של הנשים המוחלשות ביותר בקרב נפגעות האלימות והמושפעות ביותר מאי-שוויון על רקע מעמדי, לאומי, אתני או גזעי (Coker, 2007).

המישור הרגשי

תמיכה וטיפול רגשי ניתנים בדרך כלל לנשים במסגרת מרכזים טיפוליים מתמחים בקהילה ובמקלטי חירום. יחד עם זאת, לא ניתן לנתק את התהליכים לקידום עצמאות כלכלית מההיבטים הרגשיים הנלווים להתמודדות עם האלימות ועם השלכותיה, ויש להבטיח מתן מענה מיטבי רציף לצרכים הרגשיים של נפגעות האלימות. אכן נמצא שטיפול רגשי, פרטני או קבוצתי, תרם תרומה מרכזית לקידומן התעסוקתי של נשים ששהו במקלט (Websdale & Johnson, 2007). על התערבות לקידום עצמאות כלכלית של נשים לכלול אפוא את אלה: (א) טיפול רגשי, המתמקד בהשפעות הפוסט-טראומטיות ובמצוקות נפשיות אחרות של האישה (Gobin et al., 2013), והמתייחס להיסטוריה של האלימות המגדרית שנחשפה אליה במהלך חייה; (ב) התערבות המסייעת לילדיה של האישה והמתייחסת לאימהותה (Dutton et al., 2006; Peled, Davidson-Arad, & Perel, 2010), מתוך הכרה במשאבים הרבים שהטיפול בילדים תובע מהאישה ואף מקשה עליה להתמקד בקידום עצמאותה הכלכלית; (ג) העצמה אישית והעלאת הביטחון העצמי והאמונה בַיכולות במסגרת קבוצתית תומכת שמשתתפות בה נשים המגיעות מרקע דומה של אלימות בן זוג.

המישור ההשכלתי-התעסוקתי

יש הרואות בקידום תעסוקתי מרכיב מרכזי ביותר בתוכנית לקידום עצמאות כלכלית של נשים ב (Pyles, 2006), ויש אחרות המבקרות גישה זו ומדגישות את החסמים המבניים במקומות עבודה, המפלים נשים בכלל ונשים ב בפרט (Acker, 2006; Brush, 2011). מכל מקום, רוב החוקרות בתחום רואות ברכישת השכלה מקצועית ובתעסוקה, שפעמים רבות הוגבלו ושובשו בידי בן הזוג האלים, את דרכים האפשריות והיעילות ביותר לקידום

ננא״ב מתלות כלכלית לעצמאות כלכלית (Thomas & Hall, 2008). יש גם עדויות מחקריות לכך שרכישת השכלה ובעלות על רכוש משפיעות על צמצום האלימות של בן הזוג נגד האישה ומהוות גורם מרתיע מולו (Battacharyya, Bedi, & Chhachhi, 2011). אלה עקרונות הפעולה במישור זה: (א) סדנאות לקידום תעסוקתי לננא״ב, שיכללו נושאים כגון הבנה של שוק העבודה, ידע על תחומי עיסוק נדרשים ומתפתחים, זיהוי היכולות והמיומנויות שיש לכל משתתפת והקניית מיומנויות, הנדרשות לחיפוש ולמציאת עבודה (Websdale & Johnson, 2007); (ב) ליווי אישי בחיפוש העבודה ובשלבים הראשונים של ההשתלבות התעסוקתית וליווי וייעוץ תעסוקתי פרטני בשנתיים הראשונות לאחר ההשתלבות בשוק העבודה, כדי לשמר את העבודה ולהתקדם בה (Stylianou et al., 2013); (ג) מתן אפשרות וסבסוד ללימודי הכשרה מקצועית או ללימודים אקדמיים; (ד) תמיכה בפיתוח תעסוקות לא מסורתיות ויזמות עסקית, בניסיון לעזור לנשים לשלב תעסוקה רווחית עם גמישות בשעות עבודה, טיפול בילדים וניהול משק הבית (Pyles, 2006); (ה) עבודה מול מעסיקים ברמת הארגון והפרט על מנת להקל על השתלבותן של ננא״ב במקומות עבודה; (ו) תמיכה אישית והתערבות מוסדית בהקשר של חסמים ייחודיים להשתלבות בהשכלה ובתעסוקה, הקשורים בהדרה חברתית של קבוצות מיעוט.

סיכום ומסקנות

במאמר זה אנו מבקשות לעורר בקהילה האקדמית והמקצועית ואצל מקבלי החלטות ברמה המדינית והמוסדית בישראל מודעות לקשר המורכב וההדוק בין אלימות שגברים מפנים נגד בנות זוגם וצלקותיה לבין הקושי לפתח נתיב לעצמאות כלכלית. כאמור, הספרות בארץ ובעולם, העוסקת בטיפול, בתמיכה ובשיקום של ננא״ב, מתמקדת בעיקר במצב המשברי, בהשלכות הרגשיות של האלימות ובהיבטים המשפטיים הכרוכים בה. מעט מדי נכתב על הדרכים שבהן ניתן לקדם את הנשים הנפגעות למצב של ביטחון כלכלי ארוך טווח (Hahn & Postmus, 2014). יחד עם זאת, בשנים האחרונות החלה הספרות המחקרית לחשוף את ההיבטים הכלכליים של אלימות בני זוג. במאמר זה נסקרה בהרחבה הספרות בתחום, ובאמצעותה הומשגו החסמים המרכזיים, המקשים על ננא״ב להשתחרר מתלות כלכלית ולפתח עצמאות כלכלית. הוצגו שלושה חסמים, הקשורים ישירות לחיים במערכת יחסים אלימה: התערבות אקטיבית אלימה ומכוונת של בן הזוג, נזקים בריאותיים בעקבות החשיפה לאלימות וחסמים מוסדיים, חברתיים וארגוניים. נסקרו גם שלושה חסמים אחרים, הקשורים לשוליות רב-ממדית במעגלי חיים אחרים של הנשים, המצטלבים עם מערכת היחסים האלימה ועם השפעותיה: אלימות מגדרית לאורך מסלול

החיים, מעמד חברתי-כלכלי נמוך והשתייכות לקבוצה גזעית-אתנית מודרת. לאור המשגת החסמים, נבחנו שתי תוכניות שפעלו בארצות הברית כדי לקדם ננא״ב לעצמאות כלכלית, ונחשף הפער בין הרטוריקה שלהן לבין מתן המענה בפועל למשתתפות בהן.

המשגת מארג החסמים הייחודיים הניצבים לפני ננא״ב, המבקשות עצמאות כלכלית, ובחינה ביקורתית של תוכניות ההתערבות הנוהגות הניחה את התשתית לפיתוח מסגרת מושגית מקיפה לעקרונות התערבות בתחום. עקרונות פעולה אלה שתכליתם להוביל ננא״ב לנתיב אפשרי של פיתוח חיים עצמאיים מבחינה כלכלית ואישית גם לוקחים בחשבון את מכלול החסמים. יחד עם זאת, זהו שלב ראשוני ותיאורטי ברובו, ויש להמשיך ולהעמיק את התאמת עקרונות הפעולה למאפייניה הייחודיים של החברה הישראלית על רבדיה השונים. זאת ועוד, שאלת ישימותה של תוכנית ההתערבות הכוללנית המוצעת לקידום עצמאותן הכלכלית של ננא״ב מתחדדת בעידן של מדיניות ניאו-ליברלית בישראל, שבו מקוצצים תשלומי הרווחה ומצטמצמת אחריות המדינה לגורלן של נשים מאוכלוסיות מוחלשות (ששון-לוי ובנימין, 2012). אנו מאמינות, שהעלאת המודעות המקצועית, האקדמית והציבורית לחשיבותה וליעילותה הפוטנציאלית של התערבות כזו עשויה לקדם את היתכנותה.

לסקירת הספרות הביקורתית שהוצגה מספר מגבלות. ראשית, היא התמקדה באלימות של גברים כלפי בנות זוגם. ליחסי אלימות אלה יש טבע ייחודי, הנובע ממערכת היחסים הנמשכת לאורך זמן, מיחסי הכוחות הזוגיים ומהשליטה ומהדיכוי הנמשכים והיוצרים תלות רגשית וכלכלית של האישה בגבר. לא נסקרה הספרות העוסקת בהשלכות הכלכליות של חשיפת נשים לאלימות מסוגים אחרים (כגון אונס, גילוי עריות, הטרדה מינית במקומות עבודה ועוד). כפי שצוין לעיל, בהקשר של אלימות מגדרית, נשים עשויות לסבול בעת ובעונה אחת ממספר סוגי אלימות, וניתן לשער שחשיפה משולבת זו תשפיע עוד באופנים אחרים על תלותן הכלכלית ועל יכולתן לפתח עצמאות כלכלית. נדרשות אפוא עוד סקירות ביקורתיות שיבחנו את ההיבטים הכלכליים של סוגי אלימות שכיחים אחרים, שנשים חשופות אליהם, וכן נדרש ניתוח כוללני של ההשפעות המשולבות של מספר סוגי אלימות. זאת ועוד, סקירת האופן שבו השתייכות לקבוצות חברתיות מודרות בחברה משפיעה על היבטים של התפתחות כלכלית מדגישה את חשיבותם הרבה של מחקרים, שינתחו ויעריכו את השפעת החסמים המבניים-החברתיים הייחודיים לישראל על תלות ועצמאות כלכלית של ננא״ב. חשוב לבדוק לעומק, כיצד הבדלים בין ננא״ב יהודיות לערביות, מזרחיות לאשכנזיות, חרדיות לחילוניות ומהגרות (חוקיות ולא חוקיות) ליילדות הארץ באים לידי ביטוי בניסיונותיהן לפתח נתיב של עצמאות כלכלית. כמו כן חשוב לבחון כיצד סוגי אלימות מגדרית שונים מַבנים את התפתחותם של נתיבים לעצמאות כלכלית.

מקורות

קמיר, א׳ (2002). **פמיניזם, זכויות ומשפט**. האוניברסיטה המשודרת.

קסן, ל׳ וקידר, ל׳ (2012). **הבטן רחבה עד שהיא מתפוצצת – אלימות זוגית בקרב משפחות יוצאות אתיופיה בישראל**. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב, המרכז הישראלי לשיטות מחקר איכותניות.

שדמי, א׳ (2003). לקראת תפיסה אחרת של אלימות גברים נגד נשים: אחריות החברה והמדינה. **ביטחון סוציאל**, **64**, 5-44.

שהם, א׳ (2012). **להציץ מבעד לחומות: אלימות כלפי בנות זוג בקהילות סגורות**. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

שלהוב-קיבורקיאן, נ׳ (2009). הפסיקה של הכוח, הסירוב להתפוגג – פמיניזם פלסטיני בין הגות לפרטיקה. **ג׳דל – מגזין אלקטרוני של המרכז הערבי למחקר חברתי ישומי**, **4**, 2-10.

ששון-לוי, א׳ ובנימין, א׳ (2012). אחריות ציבורית לשוויון מגדרי. בתוך ר׳ כהן-אלמגור, א׳ ארבל-גנץ וא׳ כשר (עורכים), **אחריות ציבורית בישראל** (עמ׳ 499-526). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המיוחד – המרכז לאתיקה בירושלים.

Acker, J. (2006). Inequality regimes: Gender, class, and race in organizations. *Gender & Society*, *20*, 441-464.

Adams, A. E. (2011). Measuring the effects of domestic violence on women's financial well-being. *Center for Financial Security*. CFS Research Brief 5.6

Adams, A. E., Greeson, M. R., Angie, C., Kennedy, A. C., & Tolman, R. M. (2013). The effects of adolescent intimate partner violence on women's educational attainment and earnings. *Journal of Interpersonal Violence*, *28*, 3283-3300.

Adams, A. E., Sullivan, C. M., Bybee, D., & Greeson, M. R. (2008). Development of the scale of economic abuse. *Violence Against Women*, *14*, 563-588.

Alfred, M. V. (2005). Does Wisconsin works? Work perspectives of participating of women and the employers. *Journal of Family and Economic Issues*, *26*, 345-370.

Alexander, P. C. (2011). Childhood maltreatment, intimate partner violence, work Interference and women's employment. *Journal of Family Violence*, *26*, 255-261.

Almeida, R. V. & Lockard, J. (2007). The cultural context model. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 301-320). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Alvi, S. & Selbee, K. (1997). Dating status variations and woman abuse: A test of the Dependency, Availability, and Deterrence (DAD) model. *Violence Against Women*, *3*, 610-628.

Banyard, V., Potter, S., & Turner, H. (2011). The impact of interpersonal violence in adulthood on women's job satisfaction and productivity: The mediating roles of mental and physical health. *Psychology of Violence*, *1*, 16-28.

Bassuk, E., Dawson, R., & Huntington, N. (2006). Intimate partner violence in extremely poor women: Longitudinal patterns and risk markers. *Journal of Family Violence*, *21*, 387-399.

Battacharyya, M., Bedi, A. S., & Chhachhi, A. (2011). Marital violence and women's employment and property status: Evidence from north India villages. *World Development, 39*, 1676-1689.

Bell, H. (2003). Cycles within cycles: Domestic violence, welfare, and low-wage work. *Violence Against Women*, *9*, 1245-1262.

Benjamin, O. (2011). Gender outcomes of labor market policy in Israel. *Equality Diversity and Inclusion: An International Journal, 30*, 394-408.

Ben-Porat, A. (2010). Connecting two worlds: Training social workers to deal with domestic violence against women in the Ethiopian community. *British Journal of Social Work, 40,* 2485-2501.

Bensley, L., Eenwyk, J. V., & Simmons, K. W. (2003). Childhood family violence history and women's risk for intimate partner violence and poor health. *American Journal of Prevented Medicine*, *25*, 38-44.

Berns, N. (2009). Domestic violence and victim empowerment folklore in popular culture. *Violence Against Women in Families and Relationships*, *4*, 105-124.

Bogard, M. (2007). Strengthening domestic violence theories: Intersections of race, class, sexual orientation, and gender. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 25-38) .Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Bornstein, R. F. (2006). The complex relationship between dependency and domestic violence. *American Psychologist*, *61*, 595–606.

Brandwein, R. A. (Ed.). (1999). *Battered women, children, and welfare reform: The ties that bind*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Browne, A. & Bassuk, S. (1997). Intimate violence in lives of homeless and poor housed women: Prevalence and patterns in an ethnically diverse sample. *American Journal of Orthopsychiatry*, *67*, 261-278.

Brown, C., Linnemeyer, R. M., Dougherty, W. L., Coulson, J. C., Trangsrud, H. B., & Farnsworth, I. S. (2005). Battered women's process of leaving: Implications for career counseling. *Journal of Career Assessment*, *13*, 452-475.

Brown, C., Trangsrud, H. B., &. Linnemeyer, R. M. (2009). Battered women's process of leaving a 2-year follow-up. *Journal of Career Assessment*, *17*, 439-456.

Brush, L. D. (2000). Battering, traumatic stress, and welfare to work transition. *Violence Against Women*, *6*, 1039-1065.

Brush, L. D. (2003). Effects of work on hitting and hurting. *Violence Against Women*, *9*, 1213-1230.

Brush, L. D. (2004). Battering and the poverty trap. *Journal of Poverty*, *8*, 23-43.

Brush, L. D. (2011). *Poverty, battered women, and work in U.S. public policy*. New York, NY: Oxford University Press.

Cheng, T. C. (2010). Financial self-sufficiency or return to welfare? A longitudinal study of mothers among the working poor. *International Journal of Social Welfare*, *19*, 162-172.

Cheng, T. C. (2003). Welfare "recidivism" among former welfare recipients. *Families in Society*, *84*, 63-74.

Chronister, K. M., Linville, D., & Kaag, K. P. (2008). Domestic violence survivors' access of career counseling services: A qualitative investigation. *Journal of Career Development*, *34*, 339-361.

Coker, D. (2007). Shifting power for battered women: Law, material resources, and poor women of color. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 369-388). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Coid, j., Petruckevitch, A., Feder, G., Chung, W. S., Richardson, J., Moorey, S. (2001). Relation between childhood sexual and physical abuse and risk of revictimisation in women: A cross-sectional survey. *The Lancet*, *358*, 450-454.

Collins, J. C. (2011). Strategy of career interventions for battered women. *Human Resource Development Review*, *10*, 246-263.

Corcoran, M., Danziger, S. K., Kalil, A., & Seefeldt, K. S. (2000). How welfare reform is affecting women's work. *Annual Review of Sociology*, *26*, 241-269.

Crawne, S. S., Juon, H. S., Ensminger, M., Burrell, L., McFarlono, E., & Duggan, A. (2011). Concurrent and long-term impact of intimate partner violence on employment stability. *Journal of Interpersonal Violence*, *26*, 1282-1304.

Danziger, S., Corcoran, M., Danziger, S., Heflin, C., Kalil, A., Levine, J., & Tolman, R. (2000). Barriers to the employment of welfare recipients. In R. Cherry & W. Rodgers (Eds.), *The impact of tight*

labor markets on black employment problems (pp. 245-278). New York: Russell Sage.

Davise, M. F. (1999). The economics of abuse: How violence perpetuates women's poverty. In R. A. Brandwein (Ed.), *Battered women, children, and welfare reform*: *The ties that bind* (pp. 17-30). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

DeRiviere, L. (2008). Do economists need to rethink their approaches to modeling intimate partner violence? *Journal of Economic Issues, 42*, 583-606.

Desai, S., Arias, I., Thompson, M. P., & Basile, K. C. (2002). Childhood victimization and subsequent adult revictimization assessed in a nationally representative sample of women and men. *Violence and Victims*, *17*, 639-653.

Dutton, M. A., Green, B. L., Kaltman, S. I., Roesch, D. M., Zeffiro, T. A., & Krause, E. D. (2006). Intimate partner violence, PTSD, and adverse health outcomes. *Journal of Interpersonal Violence*, *21*, 955-968.

Eisikovits, Z., Winstok, Z., & Fishman, G. (2004). The first Israeli national survey on domestic violence. *Violence Against Women*, *10*, 729-748.

Fergusson, D. M., McLeod, G., & Horwood, L. J. (2013). Childhood sexual abuse and adult developmental outcomes: Findings from a 30-year longitudinal study in New Zealand. *Child Abuse & Neglect*, *37*, 664-674.

Gobin, R. L., Iverson, K. M., Mitchell, K., Vaughn, R., & Resick, P. A. (2013). The impact of childhood maltreatment on PTSD symptoms among female survivors of intimate partner violence. *Violence and Victims*, *28*, 984-999.

Goodman, L. A., Smyth, K. F., Borges, A., & Singer, R. (2009). When crises collide: How intimate partner violence and poverty intersect to shape women's mental health and coping? *Trauma Violence Abuse, 10*, 306-329.

Hahn, S. A. & Postmus, J. L. (2014). Economic empowerment of impoverished IPV survivors: A review of best practice literature and implications for policy. *Trauma, Violence & Abuse*, *15*, 79-93.

Haj-Yahia, M. M. & Sadan, E. (2008). Issues in intervention with battered women in collectivist societies. *Journal of Marital and Family Therapy*, *34*, 1-13.

Hampton, R. L., Carrillo, R., & Kin, j. (2007). Domestic violence in African American communities. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 127-141). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Hearn, J. (2013). The sociological significance of domestic violence: Tensions, paradoxes and implications. *Current Sociology*, *61*, 152-170.

Josephson, J. (2007). Intersectionality of domestic violence and welfare in the lives of poor women. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 83-101). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Kelly, L., Sharp, N., & Klein, R. (2014). *Finding the costs of freedom how women and children rebuild their lives after domestic violence*. London: The Child and Woman Abuse Studies Unit (CWASU).

Kemp, A. & Berkovitch, N. (2013). Pedagogic governance and the financialization of everyday life: The making of micro-finance for marginalized women in Israel. In B. Hibou (Ed.), *Neo-liberal bureaucratization* (pp. 23-48). Paris: La Decouverte.

Lewis, J. (2002). Gender and welfare state change. *European Societies*, *4,* 331-357.

Lindhorst, T., Casey, E., & Meyers, M. (2010). Frontline worker response to domestic violence disclosure in public welfare offices. *Social Work*, *55*, 235-243.

Lindhorst, T., Oxford, M., & Gillmore, R. M. (2007). Longitudinal effects of domestic violence on employment and welfare outcomes. *Journal of Interpersonal Violence, 22*, 812-828.

Logan, T. K., Shannon, L., Cole, J., & Swanberg, J. (2007). Partner stalking and implications for women's employment. *Journal of Interpersonal Violence*, *22*, 268-291.

McKinney, C. M., Caetano, R., Ramisetty-Mikler, S., & Nelson, S. (2009). Childhood family violence and perpetration and victimization of intimate partner violence: Finding from a national population-based study of couples. *Annals of Epidemiology*, *19,* 25-32.

Meisel, J., Chandler, D., & Rienzi, B. (2003). Domestic violence prevalence and effects on employment in two California TANF populations. *Violence Against Women*, *9,* 1191-1212.

Moe, A. M. & Bell, M. P. (2004). Abject economics: The effects of battering and violence on women's work and employability. *Violence Against Women*, *10*, 29-55.

Peled, E., Davidson-Arad, B., & Perel, G. (2010). The mothering of women abused by their partner: An outcome evaluation of a group intervention. *Research on Social Work Practice*, 20, 391-402.

Perez, S. & Johnson, D. M. (2008). PTSD compromises battered women's future safety. *Journal of Interpersonal Violence*, *23*, 635-651.

Postmus, J. L., Plummer, S. B., McMahon, S., Murshid, N. S., & Kim, M. S. (2012). Understanding economic abuse in the lives of survivors. *Journal of Interpersonal Violence, 27*, 411-430.

Postmus, J. L., Plummer, S. B., McMahon, S., & Zurlo, K. (2013). Financial literacy: Building economic empowerment with survivors of violence. *Journal of Family and Economic Issues, 34*, 275-284.

Pyles, L. (2006). Economic well-being and intimate partner violence: New findings about the informal economy. *Journal of Sociology and Social Welfare*, *33*, 101-126.

Pyles, L. & Banerjee, M. M. (2010). Work experiences of women survivors: Insights from the capabilities approach. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, *25*, 43-55.

Raphael, J. (1996). *Prisoners of abuse: Domestic violence and welfare receipts*. Chicago, IL: Taylor Institute.

Raphael, J. (1999). Keeping women poor: How domestic violence prevents women from leaving welfare and entering the world of work. In R. A. Brandwein (Ed.), *Battered women, children, and welfare reform: The ties that bind* (pp. 31-43). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Raphael, J. & Tolman, R. M. (1997). *Trapped by poverty, trapped by abuse: New evidence documenting the relationship between domestic violence and welfare.* Chicago, IL: Taylor Institute.

Ray, L. (2014). Shame and the city – 'Looting', emotions and social structure. *The Sociological Review*, *62*, 117-136.

Richie, B. E. (1996). *Compelled to crime: The gender entrapment of battered black women*. Ney York: Routledge.

Richie, B. E. (2007). A black feminist reflection on the antiviolence movement. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 50-55). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Sandres, C. K. (2015). Economic abuse in the lives of women abused by an intimate partner: A qualitative study. *Violence Against Women*, *21*, 3-29.

Sanders, C. K. & Schnabel, M. (2006). Organizing for economic empowerment of battered women: Women's savings accounts. *Journal of Community Practice*, *14*, 47-68.

Sanders, C. K., Weaver, T. L., & Schnabel, M. (2007). Economic education for battered women: An evaluation of outcomes. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, *22*, 240-254.

Scott, E. K., London, A. S., & Myers, N. A. (2002). Dangerous dependencies: The intersection of welfare reform and domestic violence. *Gender & Society, 16*, 878-897.

Scott, E. K., London, S., & Gross, G. (2007). "I try not to depend on anyone but me": Welfare-reliant women's perspectives on self-sufficiency, work, and marriage. *Sociological Inquiry*, *77*, 601-625.

Scott-Storey, K. (2011) Cumulative abuse: Do things add up? An evaluation of the conceptualization, operationalization, and methodological approaches in the study of the phenomenon of cumulative abuse. *Trauma, Violence, & Abuse*, *10*, 1-16.

Shalhoub-Kevorkian, N. (1999). Law, politics, and violence against women: A case study of Palestinians in Israel. *Law & Policy*, *21*, 189-211.

Skevik, A. (2005). Women's citizenship in the time of Activation: The case of lone mothers in 'need-based' welfare state. *Social Politics, 12*, 42-66.

Sokoloff, N. J. & Pratt, C. (Eds.). (2007). *Domestic violence at the margins*. Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Staggs, S. L., Long, S. M., Mason, G. E., Krishnan, S., & Riger, S. (2007). Intimate partner violence, social support, and employment in the post-welfare reform era. *Journal of Interpersonal Violence*, *22*, 345-367.

Staggs, S. L. & Riger, S. (2005). Effects of intimate partner violence on low-income women's health and employment. *American Journal of Community Psychology, 36*, 133-145.

Stylianou, A. M., Postmus, J. L., & McMahon, S. (2013). Measuring abusive behaviors: Is economic abuse a unique form of abuse? *Journal of Interpersonal Violence, 28*, 3186-3204.

Swanberg, J. E. & Logan, T. K. (2005). Domestic violence and employment: A qualitative study. *Journal of Occupational Health Psychology*, *10*, 3-17.

Swanberg, J. E., Ojha, M. U., & Macke, C. (2012). State employment protection statutes for victims of domestic violence: Public policy's response to domestic violence as an employment matter. *Journal of Interpersonal Violence*, *27*, 587-619.

Thomas, S. P. & Hall, J. M. (2008). Life trajectories of female child abuse survivors thriving in adulthood. *Qualitative Health Research*, *18*, 149-166.

Tolman, R. M. & Wang, H. C. (2005). Domestic violence and women's employment: Fixed effects models of three waves of women's employment study data. *American Journal of Community Psychology*, *36*, 147-158.

Websdale, N. & Johnson, B. (2007). Reducing woman battering: The role of structural approaches. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 389-415). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.

Weis, L., Fine, M., Proweller, A., Bertram, C., & Marusza, J. (2007). "I've slept in clothes long enough": Excavating the sounds of domestic violence among women un white working class. In N. J. Sokoloff & C. Pratt (Eds.), *Domestic violence at the margins* (pp. 227-252). Brunswick, NJ: Rutgers University Press.